

A katonai határőrvidék vázlatos történelme és „statisztikája”

I. A katonai határőrvidék kialakulása és jelentősége

A katonai határőrvidék (németül: *Militär-Gränze*, horvátul: *Vojna krajina*, románul: *Granița Militară*, szerbül: *Вojна крајина / Vojna krajina*) egy különleges jogállású és sajátos katonai szervezettel rendelkező terület volt, amely az Adriai-tengertől egészen a történelmi Erdély északkeleti részéig húzódott. Ez a – történelmi Horvát-Szlavónország és Magyarország (Erdély) déli, illetve keleti határterületén futó – keskeny földrész a Török Birodalomtól választotta el a történelmi Magyarország területét.¹

Kialakulásának előzményei a török korszakba nyúlnak vissza. A mohácsi csatavesztést (1526. augusztus 29.) követően a törökök jelentős földrajzi terjeszkedésbe kezdtek Magyarország területén. Az „ország szívének”, Budának – 1541. augusztus 29-én – „csellel” történt elfoglalása után a törökök „ékként” furakodtak Magyarország testébe, és mind a Habsburg kézbe került Magyar Királyságtól, mind a Szapolyai hűségére tért keleti országrésztől² – a későbbi Erdélyi Fejedelemségtől – egyre jelentősebb területeket foglaltak el. A Habsburg Birodalom számára a Magyar Királyság felvidéki, dunántúli és horvát területei az „előretolt bástya” szerepét töltötték be, vagyis az osztrák területeket, elsődlege-

sen Alsó-Ausztria, Stájerország, illetve Krajna térségét védelmezték.³ A törökökkel szembeni fegyveres ellenállás azonban jelentős összeget emésztett fel. Ezért a probléma mihamarabbi, ütőképes megoldás kidolgozását követelte meg.

A katonai végvidék felállításának gondolata már I. (Habsburg) Ferdinánd magyar és cseh király (1526–1564), illetve német-római császár (1531–1564) uralkodásának idején felmerült. A horvát származású főnemes, Jurisics Miklós – horvátul Nikola Jurišić – (1490–1544) a kőszegi vár egykori parancsnokának felvetésére a Habsburg uralkodó egy horvát–szlavón őrvidek létrehozását rendelte el az 1538-ban, a török elől elmenekült szerbek – Kőrös vármegyében történő – letelepítésével. A letelepedett „rácok” számára – a határőri feladatok ellátása fejében – 1564-ben átengedték a horvát uralom alatt maradt, de a török pusztítások következtében elnéptelenedt vármegyei rész területét.⁴

A határőri terület kiépítésének megkezdése azonban I. (Habsburg) Ferdinánd későbbi utódjára, I. (Habsburg) Rudolf magyar (1576–1608) és cseh királyra (1576–1611), illetve német-római császárra (1576–1612) maradt. Az uralkodó 1578-ban nagybátyjára, II. (Habsburg) Károly osztrák főhercegre (1540–1590), illetve a bécsi Udvari Haditanácsra bízta a határőrvidék szervezetének kialakítását. Ekkor mindjárt két határ-

¹ Kovács Éva: *Katonai határőrvidék*. História, 1992. 4. szám. *Digitális Tankönyvtár*: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-04/ch10.html> (Letöltés ideje: 2017. április 13.)

² A keleti országrész sem volt kezdetben egységes I. (Szapolyai) János magyar király (1526–1540) személyének elfogadását illetően. Főképp az erdélyi szászok helyezkedtek szembe vele, és jobbra I. (Habsburg) Ferdinánd magyar királyt (1526–1564) támogatták. Az erdélyi szászok központja, Szeben (Nagyszeben) városa 1536-ig zárva tartotta a kapuit I. (Szapolyai) János magyar király előtt. Később az erdélyi szászok megbékültek a gondolattal, hogy Erdély nem került a Habsburgok hatalma alá. GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas nagy lexikona. VI. kötet (Elektromos hal–Fék)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1894, 291. p., GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Brassó vármegye etnikai és felekezeti statisztikája*. Szegedi Tudományegyetem, Statisztikai és Demográfiai Tanszék, Szeged, 2017, 62. p.

³ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IV. kötet (Gas–Hom)*. Szent István Társulat, Budapest, 1998, 260. p.

⁴ Soós ISTVÁN: *A Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidék. Védelem a török ellen*. História, 2011. 5–6. szám, Budapest, 36. p.

őri területet létesítettek; Károlyváros (Karlovac)⁵ központtal az ún. Horvát határőrvidéket és Varasd (Varaždin) központtal az ún. Szlavóniai határőrvidéket. Előbbi, idővel a Károlyvárosi végvidék, utóbbi pedig a Varasdi végvidék nevet kapta. Ekkor a katonai határőrvidék területe a török hódoltsági területek mentén, az Adriai-tengertől a Dráva folyóig húzódott. Érdekes információt közöl a korabeli viszonyokról Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen című monográfiasorozat Horvát–Szlavónországról szóló XXI. kötete: „A szlavón határt a Dráva és a Száva közt a stájer rendektől fizetett sereg őrizte (varasdi végek), míg a Kulpától a tengerig terjedő határ őrségét Krajna rendjei fizették. A határőrség részint huszárokból és haramiákból, részint lövészekből s német gyalogokból állt. A városok közt egész sereg Szerbiából és Boszniából menekült keresztény népség (az uszkókok) települt meg. Az apró guerilla-harcz a végeken soha sem szünetelt. A határterület a legbuzgóbb törekvések és vitéz hadvezérek, mint Zrínyi Miklós bán, hősiesség mellett is egyre szűkebb lett.”⁶

A 16. század végére a két, már meglévő végvidéki területhez „csatlakozott” a Kulpa folyón túli területekből megszervezett ún. Báni végvidék, melyet a horvát bán főkapitánysága alá rendelték. Kiépítése még a karlócai békekötést (1699. január 26.) követően is folyamatban volt.⁷

Fényes Elek az alábbiak szerint nevezte meg a karlócai békekötésig már létező végvidékeket:

„...a karloviczi békekötés után (1699) már három katonai végvidék létezett, u. m. a károlyvárosi és varasdi a belső ausztriai főhaditanács, s a báni, a horvátországi bán és a főudvari haditanács kormánya alatt.”⁸

A negyedik határon területet „a törökök Alsó-Szlavóniából történt kiűzése után hozták létre, melyet Száva-Duna Menti vagy Szlavóniai, illetve Szlavón-szerémségi Határ-őrvidéknek neveztek. A török háborúkat (1683–1699, 1716–1717) követően a Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidéket kelet felé Péterváradig terjesztették ki.”⁹ Ezt – az 1702-ben létesített, illetve 1752-re kiépült – területet szokták Szlavóniai, illetve ritkábban Szerémi vagy Magyar végvidéknek¹⁰ is hívni.

A Szlavóniai végvidék területéből – 1850-ben – a Pétervárad ezred, valamint a Titeli – Csajkás – zászlóalj¹¹ területe a temesvári parancsnokság alá került.¹²

A 18. században további jelentős változások mentek végbe, mivel a katonai határőrvidék területe tovább bővült. Az I. Lipót magyar (1657–1705) és cseh király (1656–1705), német-római császár (1658–1705) által 1702-ben létrehozott Tiszai határőrvidék és Marosi határőrvidék területével tovább gyarapodott a végvidékek sora.¹³ Előbbit a Tisza, utóbbit a Maros folyó mentén létesítették, idővel azonban – a törököknek a Temesközből történt kiűzése miatt – e két, utóbb felállított határőrvidéket megszüntették. Erről Fényes Elek a következőket közölte: „I. Leopold eltökéltette,

⁵ Az erődített Károlyvárost (horvátul: Karlovac, németül: Karlstadt) II. Károly osztrák főhercegről, illetve a három osztrák örökös tartomány, Stájerország, Karintia és Krajna uráról, I. (Habsburg) Ferdinánd magyar király egyik fiáról nevezték el. Károlyváros (Karlovac) hivatalos honlapja: <http://www.karlovac.hr//UserDocsImages/dokumentai/Stranice/BrosuraKarlovac-EN.pdf> (Letöltés ideje: 2017. április 13.)

⁶ JÓKAI MÓR (főszerk.): Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen. XXI. kötet, Szent István Koronája Országainak VIII. kötete. Horvát-Szlavónország. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1901, 65. p.

⁷ SOÓS ISTVÁN: A Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidék. Védelem a török ellen. História, 2011. 5–6. szám, Budapest, 36. p.

⁸ FÉNYES ELEK: Magyarország statistikája. II. kötet. Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1843, 165. p.

⁹ SOÓS ISTVÁN: A Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidék. Védelem a török ellen. História, 2011. 5–6. szám, Budapest, 36. p.

¹⁰ FÉNYES ELEK: Magyarország statistikája. II. kötet. Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1843, 165. p.

¹¹ „A sajkás határőrvidéket Mária Terézia hozta létre 1763/64-ben. 1873-ban egyesült Bács-Bodrog vármegyével, majd 1876-ban a vármegye két járása lett belőle.” A Wass Albert Könyvtár és Múzeum honlapja: <http://www.vktapolca.hu/cgi-bin/tlwww.cgi?show=da197277> (Letöltés ideje: 2017. április 29.)

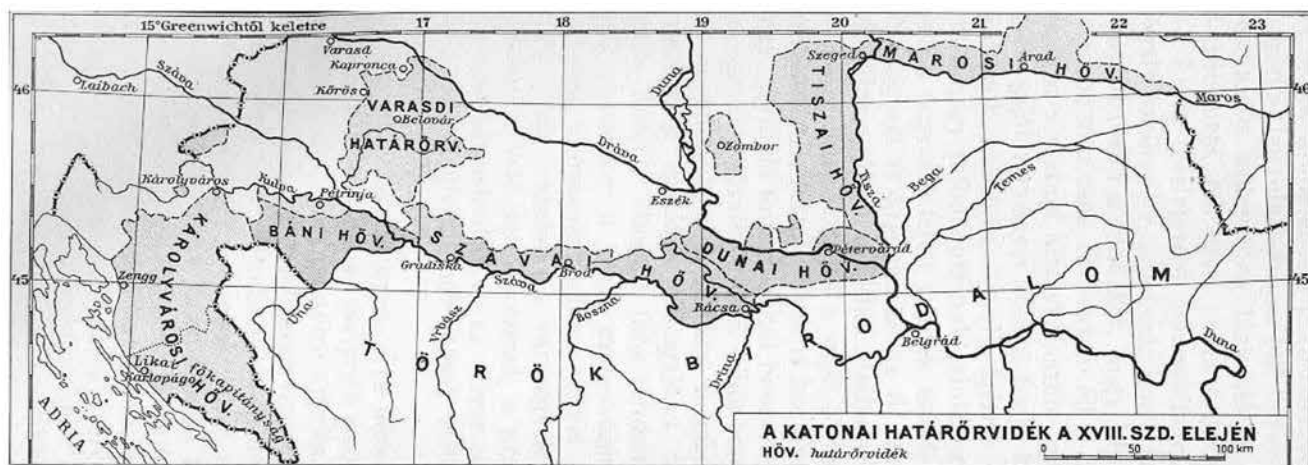
¹² EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különnyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából. Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, 707. p.

¹³ A két határőrvidék létesítésének gondolata már Buda 1686-as felszabadítása után felmerült, amikor a Duna–Tisza köze is a császári seregek kezére került, de a harcok további folytatása miatt felállításukra nem volt lehetőség. A szervezési munkálatok csak a zentai csatát (1697. szeptember 11.) követően, 1697 és 1702 között mentek végbe. A Tiszai és Marosi határőrvidékek területére jelentős számú szerbet telepítettek. A Tiszai határőrvidék területe Szeged városától egészen a Sajkás-vidék területéig húzódott. A Marosi végvidék Arad központtal végig a Maros mentén, Szegedtől az erdélyi Hunyad vármegye területéig terült el. IVÁNYI ISTVÁN: A tiszai határőrvidék (1686-1750). Budapest, 1885, 9–18., pp. 19–71.

hogy a Száva, Tisza, Maros vizek mentiben a török ellen egy eleven kőfal, vagy is katonai végvidék állíttassék, hasonló a már fenlevő horvát végvidékekhez: 's így vette eredetét 1702-ben a magyar végvidék, mely későbbben nevét hibásan szlavoniára változtatta; továbbá a tisza és marosi végvidékek, mellyek azonban 1750-ben a vármegyékhez kapcsoltatván ismét elenyésztek (a visszakapcsoltatást Maria Theresia már 1741-ben megígérte a magyar rendeknek), magyar, vagy helyesebben szeremi végvidék megmaradt ugyan, de 1747-ben nagy része vármegyékre osztatott fel (Posega, Verőcze, Szerem), és csupán a Száva mellett elnyúló földek maradtak katonai igazgatás és szerkezet alatt, az egész három ezred vidékre (gradiskai, brodi, és pétervárad) osztatván fel...¹⁴ A Tiszai határőrvidék térségét Csongrád, illetve Bács és Bodrog¹⁵ vármegyék területébe, a Marosi határőrvidék Csanád, valamint Arad vármegyék területébe olvasztották be.

újabb speciális jogállású terület létesült, amely az 1718 és 1778 között ugyancsak az osztrák adminisztráció alá tartozott. Mivel a terület – III. Károly magyar és cseh király, német-római császár (1711–1740) szerint – „*jus armorum*” jogcímmel, azaz „*fegyverrel meghódított területnek*” minősült, az uralkodó nem adta vissza azt a jogos tulajdonosának, a Magyar Királyságnak. Továbbá a magyarság hosszú ideig – 1778/1779-ig – be sem telepedhetett a területre. Előbb katonai, majd – Mária Terézia magyar és cseh királynő (1740–1780), német-római császárné (1745–1765) döntése értelmében – 1751 és 1778 között katonai és polgári igazgatás alá került a terület. Végül Mária Terézia 1778-ban ünnepélyes esküt tett arra, hogy a *Temesi bánság* területét visszaadja Magyarországnak, és ott a magyar vármegyei közigazgatás bevezetését engedélyezi. A *Temesi bánság* területén – 1779-ben – az alábbi közigazgatási egységek alakultak meg:

1. térkép: A katonai határőrvidék a XVIII. század elején

Forrás: HÓMAN BÁLINT: *Magyar történet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928. *Magyar Elektronikus Könyvtár*: <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> (Letöltés ideje: 2017. április 29.)

A pozsareváci békekötéssel (1718. július 21.) felszabadult Temesi bánság déli részén megkezdődött az ún. *Bánsági végvidék* alapjainak lerakása. Az ún. *Temesi bánság* létrehozásával egy

1. Krassó vármegye, Lugos székhellyel és 223 településsel;
2. Temes vármegye, Temesvár székhellyel és 177 településsel;

¹⁴ FÉNYES ELEK: *Magyarország statistikája. II. kötet*. Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1843, pp. 165–166.

¹⁵ Ekkor még nem beszélhetünk Bács-Bodrog vármegyéről, mivel azt csak az 1802. évi VIII. törvénycikk hozta létre Bács és Bodrog vármegyék területének egyesítésével. Ekkor lett a vármegye székhelye Zombor városa. Erről a korabeli jogszabály a következőket mondta ki: „*Bodrogh vármegye Bácscsal hosszú idő óta együttes igazgatás alatt állván: ugyanazon Bodrogh vármegyének Bácscsal való egyesítése törvénycikkelyben kimondatik.*” *1000 év törvényei című internetes adatbázis*. Kiadja: Wolters Kluwer Kft.: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4987> (Letöltés ideje: 2017. április 13.)

3. Torontál vármegye, Nagybecskerek székhellyel és 118 településsel, valamint

4. a Császári és Királyi Udvari Haditanács alá tartozó határőrvidék (1779–1873).¹⁶

A *Bánsági végvidék* alapjai – amint az előzőekből olvasható – már a 18. század elején kiépültek. Az 1750 körül – a megszüntetett Tiszai és Marosi határőrvidékek területéről – elvándorolt szerbek jelentős része a Bánság területén lelt új hazára. Az ún. *Nagykikindai kiváltságos kerületen*,¹⁷ illetve a *Bánsági végvidékeken* tovább folytathatták – a jelentős privilégiumokkal ellátott – katonáskodó életmódjukat.

Az 1779 és 1873 között fennállt *Bánsági végvidék* területe előbb – 1779 és 1838 (1845) között – két, majd – 1838 (1845) és 1873 között – három részre tagolódott úgy, mint:

Német-bánsági ezred, Pancsova (Панчево/Pančevo) székhellyel, továbbá

Oláh-illír bánsági ezred, Karánsebes (Caransebes) székhellyel.

Az előbbieken említett két ezred bizonyos területeiből 1838-ban létesítették – a két ezred között földrajzilag elhelyezkedő – az ún. *Bánsági-*

illír zászlóaljat (1845-től ezredet), melynek székhelye Fehértemplom (Бела Црква/Bela Crkva) városa volt.¹⁸

A magyar–török határszakaszon legkeletebbre létesített katonai végvidék az ún. *Erdélyi végvidék* volt. A Déli-, majd a Keleti-Kárpátok vonulatit követő *Erdélyi végvidék* két nagyobb részre tagolódott, az 1764-ben létrehozott ún. *Székely ezred*, majd az 1766-ban felállított ún. *Oláh ezred* területére. A végvidék kiépítése nem volt akadálymentes; a székelység fellázadt az erőszakos, felülről jövő akarat ellen. Ennek a szembeszegülésnek a tragikus következménye volt az ún. „*madéfalvi veszedelem*”.¹⁹ Az 1764-ben a székelység körében végzett mérsárlás következtében a következő hónapokban több ezer székely a szomszédos – román ajkú, de török kézen lévő – Moldvai Fejedelemség területére menekült. Majd innen is továbbvándorolva érkezett meg Bukovina területére, és ott létrehozta a bukovinai székely falvakat.²⁰ Így keletkeztek Istensegíts és Fogadjisten (1776), továbbá Hadikfalva és Józseffalva (1785), végül Andrásfalva (1786) települések. A kör azonban „bezárult”, a székelyek ismét „hazatértek”, mivel 1883-ban Hertelendy

¹⁶ GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Bánság területén (különös tekintettel a 18. századi betelepítésekre)*. In: KATONA TAMÁS – KOVACSICSNÉ NAGY KATALIN – LACZKA ÉVA ZITA (szerk.): *Vavró István, a tudós és pedagógus: Ünnepi kötet dr. Vavró István professzor 80. születésnapjára*. Magyar Statisztikai Társaság; Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest–Győr, 2016, pp. 27–39.

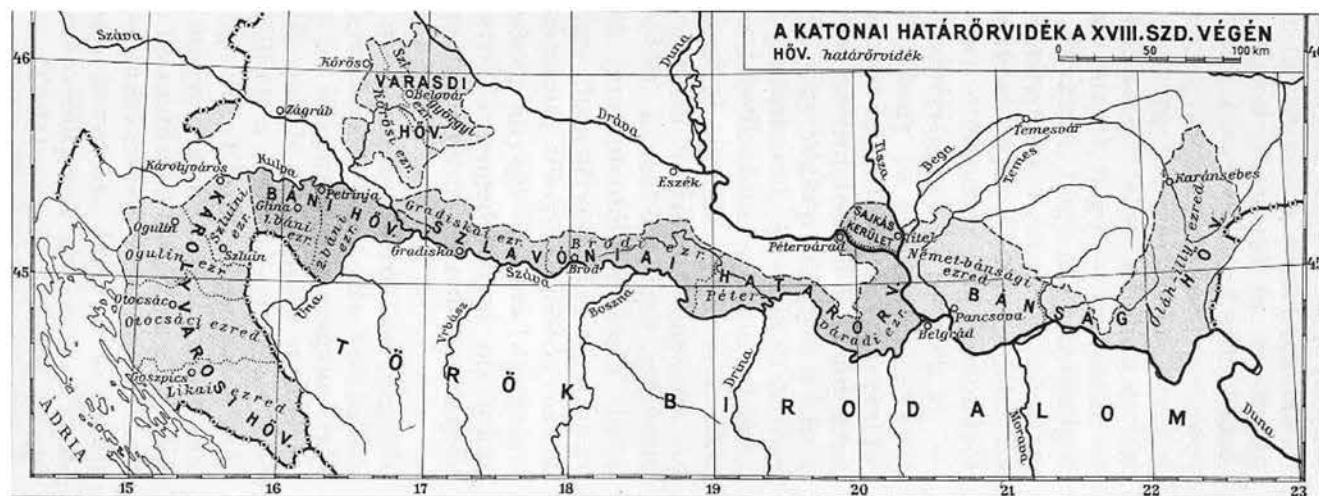
¹⁷ A *Nagykikindai kiváltságos kerület* egy önálló önkormányzattal rendelkező, jórészt szerbek által lakott terület volt a Tisza folyó bal partján, Nagyikinda (szerbül Кикинда/Kikinda) környékén. A speciális jogállású terület fennállása 1774 és 1876 közé tehető. A magyar szakirodalom, nemcsak a *Nagykikindai kiváltságos kerület* elnevezést ismeri, hanem használatos még a *Nagykikindai kerület*, illetve *Kikindai kerület*, valamint a *Nagykikindai szerb kerület* elnevezés is. A szerb történelem elsősorban a *Великокикиндски привилеговани диштрикт / Velikokikindski privilegovani dištrikt* fogalmat használja. A német szakirodalom viszont *Privilegierten Bezirk Groß-Kikinda* névvel jelöli az egykori szabad kerületet. Latinul a *Regio-privilegiatus Districtus Magnokikindiensis* kifejezés az ismeretes. DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IX. kötet (Meszr–Olt)*. Szent István Társulat, Budapest, 2004, 212. p., GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagyikindai Kiváltságos Kerületben*. FORUM, ACTA JURIDICA ET POLITICA 1. szám, Szeged, 2014, pp. 69–97.

¹⁸ FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék*. Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 200–206.

¹⁹ Az osztrák császári katonaság 1764. január 7-én Madéfalván (Siculeni) több száz székelyt mérsárolt le, akik tiltakoztak a határőrezred felállítására, valamint az adóztatás ellen. Ezt a gyalázatos eseményt „siculicidiumnak” vagy „madéfalvi veszedelemnek” nevezik. „A Siskovics bárótól érkező parancs nyomán a katonatiszt 1764. január 7-én hajnalban körbezárta a falut, majd ágyútűz kíséretében rohamot indított a székelyek ellen. A császári katonák órákon át üldözték, és gyilkolástak a védtelen falusiakat, köztük nőket és gyermekeket is. A házak java részét kifosztották, majd felgyújtották, a menekülők közül pedig sokakat a mezőkön vagdosztak le Carato huszárai. A madéfalvi vérengzés mérlege körülbelül 200 halott és kétszer ennyi fogoly volt; utóbbiakat Talócára, vagy a csákszeredai várba hurcolták, ahol embertelen körülmények között őrizték őket. A január 7-én elfogottakat néhány nap után szabadon engedték, áprilisban azonban megkezdődött az események kivizsgálása, ennek során pedig számos székely vezetőt – főleg plébánosokat – ismét börtönbe vetettek.” TARJÁN M. TAMÁS: *A madéfalvi veszedelem, 1764. január 7.*, RubiconONLINE: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1764_január_7_a_madefalvi_veszedelem/ (Letöltés ideje: 2017. április 13.)

²⁰ „Az újabb vándorlás arra vezethető vissza, hogy a ma Romániához tartozó terület 1775-től Habsburg uralom alá került, ezt követően pedig a tartomány magyar kormányzója, Hadik András gróf intézkedett a moldvai székelyek áttelepítéséről, akik – például Istensegíts, Hadikfalva és Józseffalva településeken – ma is jelentős magyar közösséget képeznek.” TARJÁN M. TAMÁS: *A madéfalvi veszedelem, 1764. január 7.*, RubiconONLINE: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1764_január_7_a_madefalvi_veszedelem/ (Letöltés ideje: 2017. április 13.)

1. térkép: A katonai határőrvidék a XVIII. század végén

Forrás: HÓMAN BÁLINT: *Magyar történet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928. *Magyar Elektronikus Könyvtár*: <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> (Letöltés ideje: 2017. április 29.)

József, Torontál vármegye főispánja (1874–1891) az Al-Duna mellé, Hertelendyfalva (Войловица/Vojlovica), Sándoregyháza (Иваново/Ivanovo) és Székelykeve (Скореновац/Skorenovac) községekbe telepítette le a mintegy 4000 főt számláló székelységet. Ezt a vándorlást „kirajzásnak” is nevezik. Az Erdélyi végvidéket 1851-től kezdték felszámolni. A folyamat 1876-ig, az egységes vármegyerendszer bevezetésével teljes egészében végbement.

II. A katonai határőrvidék közigazgatása a statisztikai adatok tükrében

A katonai határőrvidék egyes területeinek, illetve közigazgatási változásainak sajátosságait nyomon követni komoly és időt igénylő szakmai kihívás lenne, amely jelen tanulmány terjedelmét bőven meghaladná, monográfiává növelve azt. Ezenkívül a pontos közigazgatási és statisztikai adatok közlése nehézkes is lenne, mivel – Fényes Elek szerint – „a Magyar Katonai Végvidék, még mindég azon tartományok közé tartozik, melnek nagysága hiteles mérnöki felmérés hiányában bizonytalan. Voltak ugyan a horváth, magyar, s’

bánsági végvidékeken a ’múlt század második felében több felmérések, ’s 1801-186-ig a’ régiek megigazítására újabb felmérés történt, de a ropant kiterjedésű erdők trigonometriai felmérése mindenikből kimaradt, ’s ezeknek felmérése csak 1807-ben kezdetett el. Ez az oka, hogy különböző írók, mint Liechtenstern, Demian, Lipszky, a’ katonai végvidékek kiterjedését különbözőképpen adák elő.”²¹ Fényes Elek hozzátette, hogy „pontos” és „szorgalmas” munkája miatt leginkább Lipszky János (1766–1826) magyar huszártiszt, térképész munkáját fogadta el.

A katonai határőrvidék hat nagyobb részre tagolódott – nyugati irányból kelet felé haladva –, úgymint a Horvát határőrvidék, illetve Károlyvárosi végvidék, a Szlavóniai határőrvidék, illetve Varasdi végvidék, a Bányai végvidék, a Szlavóniai határőrvidék, illetve Szerémi vagy Magyar végvidék, a Bánsági végvidék és az Erdélyi végvidék.

Az előbbieken említett nehézségek ellenére mégis célszerű egy vázlatos áttekintést adni a katonai határőrvidék alkotórészeiről, bizonyos – Fényes Elek által feldolgozott – statisztikai adatok közlése által.

²¹ FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, ’s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. VI. kötet, *Katonai Végvidék*. Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, 4. p.

II. 1. A Horvát határőrvidék, illetve Károlyvárosi végvidék

A 170,7 (az 1802. évi adatok szerint 147,24) négyzetmérföld²² kiterjedésű Horvát határőrvidék, illetve Károlyvárosi végvidék négy ezredből állt, ezek voltak:²³

I. A Likai ezred (Likaner Regiment), székhelye: Goszpics (Gospic). A jórészt horvátokból és szerbekből álló 74 041 fős lakosságából 23 121 fő volt római katolikus, továbbá 50 920 fő ortodox felekezethez tartozó személy. Közigazgatásilag Carlopago (Karlopag) szabad katonai város, Goszpics mezőváros és 103 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, sárga hajtóka és gallér, sárga gomb.

II. Az Otcosáni ezred (Ottochaner Regiment), székhelye: Otcosán (Otočac). Né pessége 72 315 főt számlált, ebből 32 568 fő a római katolikus, 39 747 fő pedig az ortodox felekezethez tartozott. Anyanyelvi tekintetben horvátok és szerbek lakták a térséget. Közigazgatásilag Zengg (Senj) szabad katonai város, Otcosán mezőváros és 83 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, sárga hajtóka és gallér, fehér gomb.

III. Az Ogulini ezred (Oguliner Regiment), székhelye: Ogulin (Ogulin). Lakossága jórészt horvátokból és szerbekből állt. A 73 289 fős népességéből 34 472 fő a római katolikus, továbbá 38 812 fő az ortodox, valamint két fő az evangélikus és három fő a református felekezethez tartozott. Közigazgatásilag Ogulin mezőváros és 106 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, narancssárga hajtóka és gallér, sárga gomb.

IV. A Szluini ezred (Szluiner Regiment), székhelye: Károlyváros (Karlovac). Lakossága job-

bára a horvátok és a szerbek közül került ki. Az 59 720 fős népességéből 44 814 fő volt római katolikus, 10 391 fő ortodox, 4510 fő görögkatolikus, egy fő evangélikus és négy fő református felekezethez tartozó személy. Közigazgatásilag Károlyváros városa és 319 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, narancssárga hajtóka és gallér, fehér gomb.

Mindezen felül két szabad katonaváros²⁴ is feküdt a Horvát határőrvidék területén, az egyik Carlopago (Karlobag), a másik Zengg (Senj). Külön kiemelni a két várost azért is fontos, mert „speciális” jogállással rendelkeztek mint szabad katonavárosok.

„Az első két ezred képezte a goszpicsi, az utóbbi kettő az ogulini brigádöt.²⁵ A határőrvidék polgárosítása után a likai és otcosáni ezredet lika-otocsáni, az ogulini és szluini ezredet ogulin-szluini kerületekké egyesítették. A horvát megyék 1886-ban történt rendezése óta a lika i és otcosáni ezredek egész területét Lika-Krbava megye, az ogulini ezredét Modrus-Fiume és Lika-Krbava, a szluiniét Modrus-Fiume és Zágráb megyék foglalják magukban.”²⁶

A városok közül Carlopago Lika-Krbava vármegye része lett, Zengg pedig előbb – 1873-ban – Modrus-Fiume vármegye, majd 1886-tól Lika-Krbava vármegye területéhez került.

II. 2. A Szlavóniai határőrvidék, illetve Varasdi végvidék

A 67,4 (az 1802. évi adatok szerint 67,78) négyzetmérföld kiterjedésű Szlavóniai határőrvidék, illetve Varasdi végvidék két ezredből állt, ezek voltak:²⁷

²² Megjegyzés: A szabadságharc előtti időkben megjelent művek a területet jobbra földrajzi négyzetmérföldben közlik. Egy földrajzi négyzetmérföld = 55,06 km². Az adatok összehasonlításánál ez szem előtt tartandó!

²³ FÉNYES ÉLEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 163–176.

²⁴ A határőrvidék 12 katonavárosának népessége nem teljesített határőrszolgálatot, továbbá a katonavárosok nem az ezredhatóságok, hanem közvetlenül a főhaditanács hatalma alá tartoztak.

²⁵ A katonai határőrvidék közigazgatásának sajátossága, hogy az ezredek, általában „másodmagukkal” egy brigádöt alkottak. Előfordult azonban, hogy egy ezredet alkotott egy brigádöt.

²⁶ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlönyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, 706. p.

²⁷ FÉNYES ÉLEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 183–189.

V. A Kőrösi ezred (Kreutzer Regiment), székhelye: Belovár (Bjelovar). Lakossága 65 310 fő volt, ebből 48 884 fő volt római katolikus, 16 422 fő ortodox, két fő evangélikus és két fő református. A területen jórészt horvátok éltek. Ivanics (Ivanić-Grad) szabad katonai város, Cirkvena és Chasma mezővárosok, valamint 186 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, rákvörös hajtóka és gallér, sárga gomb.

VI. A Szentgyörgyi ezred (St. Georger Regiment), székhelye: Belovár (Bjelovar). Népesége 74 887 főt számlált, ebből 55 100 fő volt római katolikus, 19 782 fő ortodox és további öt fő evangélikus vallású. Az ezred területén többségében horvátok éltek. Közigazgatásilag Belovár szabad katonai város, Szentgyörgy (Đurđevac) mezőváros és 173 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, sárga hajtóka és gallér, fehér gomb.

Mindkét ezred törzskara Belovár városában székelte „és együtt képezték a belovári brigádot. Ennek a végvidéknek polgárosítása történt meg legkorábban, már 1873 végén és ekkor mindkét ezred északi, kisebb része Kőrös megyéhez csatoltatott, déli nagyobb részeiből pedig, volt polgári területekkel kiegészítve, lett az új Belovár megye. 1886 óta mindkét ezred területét Belovár-Kőrös megye foglalja magában”.²⁸

II. 3. A Báni végvidék

Az 50 (az 1802. évi adatok szerint 59,36) négyzetmérföld kiterjedésű Báni végvidék két ezredből állt, ezek voltak:²⁹

X. Az Első báni ezred (Erstes Banaler Regiment), székhelye: Glina. Lakossága 48 762 főt tett ki, ebből 17 211 fő római katolikus, 31 551 fő ortodox vallású volt. Horvátok és szerbek lakták. Közigazgatásilag Glina mezőváros, valamint 127

faluk alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, karmazsinvörös hajtóka és gallér, sárga gomb. Az ezred örökös tulajdonosa a horvát bán volt.

XI. A Második báni ezred (Zweites Banaler Regiment), székhelye: Petrinja (Petrinja). Horvát és szerb népesége 59 428 főt számlált, ebből 20 362 fő a római katolikus, 39 062 fő az ortodox, három fő az evangélikus és egy fő a református felekezethez tartozott. Közigazgatásilag Kostajnica (Hrvatska Kostajnica), Petrinja szabad katonai városok, Dubica (Hrvatska Dubica) mezőváros és 143 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, sárga hajtóka és gallér, fehér gomb. Az ezred örökös tulajdonosa a horvát bán volt. „A II. ezrednek a Száva balpartján fekvő részét (Drenovbok, Krapje, Jasenovac és Pusk a helységeket) az 1807. évi 25. törvénycikk csatolta a végvidékhez. A II. ezred területéből Sziszek város már 1873-ban Zágráb megyéhez csatoltatott; a végvidék többi részeiből lett a báni kerület, mely 1886-ban szintén Zágráb megyével egyesítettett, Krapje és Jasenovac politikai községek kivételével, melyek Pozsega megyéhez csatoltatottak.”³⁰

II. 4. A Szlavóniai határőrvidék, illetve Szerémi vagy Magyar végvidék

A 139,5 (az 1802. évi adatok szerint 119,64) négyzetmérföld kiterjedésű Szlavóniai határőrvidék, illetve Szerémi vagy Magyar végvidék három ezredből állt, ezek voltak:³¹

VII. A Bródi ezred (Broder Regiment), székhelye: Vinkovce (Vinkovci). Népesége 73 776 fő, ebből 67 609 fő római katolikus, 5670 fő ortodox, 487 fő evangélikus, nyolc fő görögkatolikus és két fő zsidó vallású volt. Anyanyelvi tekintetben jobbára horvátok, illetve kisebb számban szer-

²⁸ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különnyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részevnyntársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, pp. 706–707.

²⁹ FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 176–182.

³⁰ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különnyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részevnyntársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, 707. p.

³¹ FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 190–199.

bek éltek a térségben. Közigazgatásilag a bródi vár, Bród (Slavonski Brod) szabad katonai város, Vinkovce mezőváros és 97 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, sárga hajtóka és gallér, fehér gomb.

VIII. A Gradiskai ezred (Gradiskaner Regiment), székhelye: Új-Gradiska (Nova Gradiška). A döntő többségében horvát, továbbá szerb lakossága 64 850 főt számlált, ebből 47 441 fő volt római katolikus, 17 335 fő ortodox, 35 fő evangélikus 26 fő református, kilenc fő görögkatolikus és négy fő zsidó felekezetű személy. Közigazgatásilag Ó-Gradiska vára, Új-Gradiska mezőváros, valamint 141 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, halványvörös hajtóka és gallér, sárga gomb.

IX. A Pétervárad ezred (Peterwardeiner Regiment), székhelye: Szávaszentdemeter (Сремска Митровица/Sremska Mitrovica). A többségében szerbek által lakott ezred népessége 98 048 főt számlált, ebből 18 041 fő volt római katolikus, 75 621 fő ortodox, 4084 fő evangélikus, 19 fő görögkatolikus, 14 fő református és 2744 fő zsidó vallású személy. Közigazgatásilag a pétervárad erőd, Pétervárad (Петроварадин/Petrovaradin), Karlóca (Сремски Карловци/Sremski Karlovci) és Zimony (Земун/Zemun) szabad katonai városok, Szávaszentdemeter és Szalánkemén (Стари Сланкамен/Sztari Szlankamen) mezővárosok, valamint 60 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, csukaszín hajtóka és gallér, sárga gomb.

A katonai határőrvidék speciális területe volt a Sajkás (vagy Csajkás) zászlóalj (Tschaikisten-Batallion). Központja Titel mezővárosa volt, illetve további 13 falu tartozott hozzá.³² Lakossága 27 799 főt számlált, ebből 26 721 fő volt ortodox, 1059 fő római katolikus, 15 fő református és négy fő evangélikus vallású. A térség népességének döntő hányada szerb anyanyelvű volt. A zász-

lój egyenruhája: búzavirágkék kabát és nadrág, világos vörös hajtóka, fehér gomb. „1850-ben a pétervárad ezred és a titeli zászlóalj a temesvári parancsnokság alá került. A bródi és gradiskai ezredek együtt képezték a vinkovcei, a pétervárad ezred és a titeli zászlóalj a mitrovicai brigádöt. [...] A határőrvidék felosztása után a titeli volt csajkás zászlóalj területe visszacsatoltak Bács-Bodrog megyéhez, az ezredek pedig ugyanolyan nevű polgári kerületekké alakultak át. 1886-ban a pétervárad kerület és a bródi kerület zsupanjei és vinkovcei járásai, valamint Pétervárad, Mitrovica, Karlóca városok Szerem megyével, a bródi kerület garcsini járása Vrpolje kivételével, Bród város és az egész gradiskai kerület és a báni kerületből (II. báni ezredből) Krapje és Jasenovac politikai községek Pozsega megyével egyesítették. A bródi kerület garcsini járásából Vrpolje Verőce megyéhez került, Zimony pedig önálló törvényhatóság lett.”³³

II. 5. A Bánsági végvidék

A Bánsági végvidék területe a Szlavóniai és az Erdélyi végvidékek területe közé ékelődött. A 182,2 (az 1802. évi adatok szerint 145,17) négyzetmérföld kiterjedésű végvidéket kezdetben két ezred alkotta, ezek voltak:

XII. A Német-bánsági ezred (Deutsch-Banater Regiment), székhelye: Pancsova (Панчево/Pančevo). Területe jórészt Pancsova környékén húzódott, északon Botosig (Ботош/Botoš), keleten a Karas folyóig terjedt ki. Nyugaton és délen a Duna folyam képezte az ezred területének határát. Lakossága 125 191 főt számlált, ebből 96 252 fő volt ortodox, 19 011 fő római katolikus, 7200 fő evangélikus, 2582 fő református és 146 fő zsidó vallású. Anyanyelvi tekintetben jobbra szerbek, valamint kisebb számban németek lakták, de szlovákok, illetve románok is éltek a térségben. Közigazgatásilag Pancsova szabad katonaváros és 54 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyen-

³² A Sajkás-vidék települései: Boldogasszonyfalva (Gospođinci), Csurog (Čurug), Dunagárdony (Gardinovci), Kabol (Kovilj), Káty (Kač), Mozsor (Mošorin), Nádajja (Nadalj), Sajkásgyörgye (Đurđevo), Sajkáslak (Lok), Sajkásszentiván (Šajkaš), Titel (Titel), Tündéres (Vilovo) és Zsablya (Žabalj). (A 19. század elején Kabol két részből, Alsó- és Felső-Kabolból állt.) MÁK FERENC: *Sajkás-vidéki gyűlölet*. Magyar Szó, 2016. november 6.: http://www.magjarszo.rs/hu/3206/velemenj_jegyzet_gyurodesek/155634/Sajk%C3%A1s-vid%C3%A9ki-gy%C5%B1%C3%B6let.htm (Letöltés ideje: 2017. április 29.)

³³ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különnyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából*. Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, 707. p.

ruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, égszínkék hajtóka és gallér, fehér gomb.

XIII. Az Oláh-illír ezred (Walachisches-Illyrisches Regiment), székhelye: Karánsebes (Caransebeș). Területe jórészt a Karas folyótól egészen Hunyad vármegye határáig, egy hosszszan elnyúló sávban helyezkedett el. Népesége 98 530 fő volt, ebből 93 383 fő ortodox, 4800 fő római katolikus, 145 fő evangélikus, 132 fő református és 70 fő zsidó vallású volt. Anyanyelvi tekintetben a népesség túlnyomó hányada román volt, de kisebb számban szerbek és németek is éltek itt. Az ezred területét – közigazgatásilag – Karánsebes, Mehádia (Mehadia) és Orsova (Orșova) mezővárosok, valamint 111 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, csukaszín hajtóka és gallér, fehér gomb.

Később, 1838-ban állították fel a Bánsági-illír zászlóalját, mely 1845-ben a Bánsági-illír ezred nevet vette fel, az előbbieken említett ezredek bizonyos területeiből, illetve településeiből alakult. Az ezred székhelye Fehértemplom (Бела Црква/Bela Crkva) szabad katonaváros volt. A népesség túlnyomó többsége ortodox felekezet-hez tartozó szerb volt. Kisebbszámú óhitű románok és római katolikus németek is éltek a zászlóalj területén.

„A Határőrvidék – 1873. évi – felosztása után a német-bánati ezred 1-10. százada Torontálhoz, 11. és 12. százada Temeshez, a szerb bánsági ezred 1-3., 7., 11. és 13. százada egészen, a 4. század Károlyfalva és Nikolinca kivételével Torontálhoz, az 5. és 8. századok területe egészen, a 4.-ből Károlyfalva és Nikolinca, a 6.-nak a Karas jobbparti része, a 9.-ből Gaitasol Temeshez csatoltatott, a 9. század (Gaitasol kivételével), a 10. és 14. század egész területe, a 6.-ból a karas-balparti rész előbb Krassó megyével egyesítettett, az 1876: 33. t.c. alapján azonban átcsatoltatott Temeshez, végül a szerb bán-

sági ezred 12. századának és a román-bánsági ezrednek egész területe Szörény néven külön új megyévé foglaltatott össze.”³⁴

A Bánsági végvidék teljes területét a három bánsági vármegye, nevezetesen – nyugatról kelet felé haladva – Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területébe olvasztották be.³⁵

II. 6. Az Erdélyi végvidék

A körülbelül 100-200 négyzetmérföld kiterjedésű³⁶ Erdélyi végvidék területe négy ezredből állt, ezek voltak:

XIV. Az Első székely ezred (Erstes-Szekler Regiment), székhelye: Csíkszereda (Miercurea Ciuc). Területe jórészt Csíkszék térségét ölelte fel. Népesége 39 549 fő volt, ebből 39 463 fő római katolikus, 43 fő görögkatolikus, 11 fő ortodox, 32 fő református. A népesség döntő hányada székelynek vallotta magát. Közigazgatásilag Csíkszereda mezőváros és 50 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, rózsaszín hajtóka és gallér, sárga gomb.

XV. A Második székely ezred (Zweites-Szekler Regiment), székhelye (Stabsort): Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe). Területe jórészt Háromszék és Udvarhelyszék térségét ölelte fel. Népesége döntő többségében székely volt. Lakossága 35 259 főt számlált, ebből 22 956 fő volt református, 11 957 fő római katolikus, 300 fő ortodox és 46 fő görögkatolikus. Közigazgatásilag Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Bereck (Brețcu) és Illyefalva (Ilieni) mezővárosok és 99 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, rózsaszín hajtóka és gallér, fehér gomb.

XVI. Az Első oláh ezred (Erstes-Walachisches Regiment), székhelye: Orlát (Orlat). Területe jórészt Hunyad, Alsó-Fehér vármegyék területén, valamint a szász Szebenszék és Szászváros-

³⁴ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlenyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, pp. 707–708.

³⁵ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.* Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1912, 484. p.

³⁶ A különböző írók – széttagoltsága miatt – nagyon eltérően, 100-200 négyzetmérföldre becsülték az Erdélyi végvidék területét. EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlenyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928, pp. 690–691.

szék, továbbá a szász Brassó, illetve a román Fogaras vidékét ölelte fel. Népesége 28 891 fő volt, ebből 18 108 fő görög katolikus, 9545 fő ortodox és 922 fő református. Anyanyelvi tekintetben többségében románok lakták az ezred területét. Közigazgatásilag Hátszeg mezőváros és 81 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, zöld hajtóka és gallér, sárga gomb.

XVII. A Második oláh ezred (Zweites Walachisches Regiment), székhelye: Naszód (Näsäud). Területe jórészt Doboka és Kolozs vármegyék területén, valamint a szász Beszterce vidékét ölelte fel. Lakossága 34 487 fő volt, ebből 28 748 fő görögkatolikus, 5810 fő ortodox, 292 fő római katolikus és 115 fő református. A népesség túlnyomó hányada román volt. Közigazgatásilag

az ezred területét 44 falu alkotta. Az ezredbeli katonaság egyenruhája: sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, zöld hajtóka és gallér, fehér gomb.

Az 1762 és 1766 között felállított és 1851-ig létezett Erdélyi végvidék nem volt szigorúan elhatárolt, összefüggő terület. Nem rendelkezett olyan elkülönített területekkel, mint a horvát-szlavón vagy bánsági végezek. Ezért sem az egész Erdélyi határőrvidék, sem az egyes ezredek területe nem állapítható meg pontosan, nincs is sehol hivatalosan kimutatva.

Összefoglalva elmondható, hogy az egyes szerzők eltérő adatokat adnak meg, így Fényes Elek – Lipszky János munkája nyomán – 709,8 földrajzi négyzetmérföldre (közel 39 100 km²-re) tette a katonai határőrvidék területét, az erdélyi végvidékek területével együtt.³⁷

37 FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840, pp. 5-6., 206–219.

III. Felhasznált irodalom

1000 év törvényei című internetes adatbázis. Kiadja: Wolters Kluwer Kft.: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4987>

DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IV. kötet (Gas–Hom).* Szent István Társulat, Budapest, 1998

DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IX. kötet (Meszr–Olt).* Szent István Társulat, Budapest, 2004

EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közbiztonsági alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlenyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából.* Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928.

FÉNYES ELEK: *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. VI. kötet, Katonai Végvidék.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1840

FÉNYES ELEK: *Magyarország statistikája. II. kötet.* Trattner-Károlyi Tulajdona, Pest, 1843.

GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas nagy lexikona. VI. kötet (Elektromos hal–Fék).* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1894

GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagyikindai Kiváltságos Kerületben.* FORUM, ACTA JURIDICA ET POLITICA 1. szám, Szeged, 2014

GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Bánság területén (különös tekintettel a 18. századi betelepítésekre).* In: KATONA TAMÁS – KOVACSICSNÉ NAGY KATALIN – LACZKA ÉVA ZITA (szerk.): *Vavró István, a tudós és pedagógus: Ünnepi kötet dr. Vavró István professzor 80. születésnapjára.* Magyar Statisztikai Társaság; Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest–Győr, 2016

GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Brassó vármegye etnikai és felekezeti statisztikája.* Szegedi Tudományegyetem, Statisztikai és Demográfiai Tanszék, Szeged, 2017

HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.* Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1912

HÓMAN BÁLINT: *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928. *Magyar Elektronikus Könyvtár:* <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/>

IVÁNYI ISTVÁN: *A tiszai határőrvidék (1686-1750).* Budapest, 1885

JÓKAI MÓR (főszerk.): *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen. XXI. kötet, Szent István Koronája Országainak VIII. kötete. Horvát-Szlavónország.* A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1901

Károlyváros (Karlovac) hivatalos honlapja: <http://www.karlovac.hr//UserDocsImages/dokumentum/Stranice/BrosuraKarlovac-EN.pdf>

KOVÁCS ÉVA: *Katonai határőrvidék.* História, 1992. 4. szám. *Digitális Tankönyvtár:* <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-04/ch10.html>

MÁK FERENC: *Sajkás-vidéki gyűlölet*. Magyar Szó, 2016. november 6.: http://www.magyarso.rs/hu/3206/velemen_jegyzet_gyurodesek/155634/Sajk%C3%A1s-vid%C3%A9ki-gy%C5%B1l%C3%B6let.htm

Soós ISTVÁN: *A Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidék. Védelem a török ellen*. História, 2011. 5–6. szám, Budapest

TARJÁN M. TAMÁS: *A madéfalvi veszedelem, 1764.* január 7., RubiconONLINE: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1764_január_7_a_madefalvi_veszedelem/

A Wass Albert Könyvtár és Múzeum honlapja: <http://www.vktapolca.hu/cgi-bin/tlwww.cgi?show=da197277>

A pataki vár